

ALEX VAN LIGTEN

Intussen is het ook weer droog geworden

De hele bijbel in zestig pauzenummers

MET EEN VOORWOORD VAN
PIETER OUSSOREN

SKAN **DALON**
WEN. 978 90 519 0112 5

eerste druk 2010
tweede druk 2011
derde druk 2016

ISBN 978-94-90708-33-7

Uitgeverij Skandalon
postbus 138
5260 AC Vught
e-mail: info@skandalon.nl
www.skandalon.nl

omslagontwerp en vormgeving: Circe, Zierikzee
omslagafbeelding: Nils in Molkwerum

© 2011 Skandalon

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior permission in writing from the proprietor(s).

Inhoud

Voorwoord	9
Bij de titel	10
Werkwijze	11
God vertalen	15
TORAH	19
Genesis – Licht	21
Exodus – Vrij	29
Leviticus – Zoen van God	39
Numeri – De reis	47
Deuteronomium – Opnieuw nieuw	57
PROFETEN	67
Jozua – Geven en nemen	69
Richteren – Over macht	79
Samuël – Heksenketel	89
Koningen – Daar is God	99
Jesaja – Oordeel en troost	109
Jeremia – Gods berouw	119
Ezechiël – Een boek eten	129
Hosea – Liefde heen	139
Joël – De dag komt	147
Amos – Als water het recht	157
Obadjah – Een boek op een briefje	163
Jona – Gods knipoog	173
Micha – Te doen	187
Nachum – Schrrale troost	197
Habakuk – Toch	205

Tsephanjah – Stille liefde	213
Haggai – Plaats en tijd	221
Zecharjah – Nog niet of toch al	229
Mal'achi – Nog één keer	237

GESCHRIFTEN 245

Psalmen – Altijd zingen	247
Spreuken – Liefste gezellin	257
Job – De rug van de krokodil	267
Hooglied – Zoeter dan honing	277
Ruth – Geld en eten	289
Klaagliederen – Hopeloos maar niet ernstig	299
Prediker – Enig nadenken	309
Esther – Messiaans meisje	320
Daniël – Verzet geboden	337
Ezra – Omdat het er staat	349
Nehemia – Jeruzalem in Emmenthal	361
Kronieken – Nog één keer alles	373

EVANGELISTEN EN APOSTELEN 383

Mattheüs – Twijfel	385
Marcus – Haast	397
Lucas – Geliefde	405
Johannes – Woord en brood	415
Handelingen – Roos	421
Romeinen – Modelbrief	429
Korinthiërs – Receptenbriefjes	441
Galaten – Vrijbrief	453
Ephesiërs – Wandelkaart	465
Philippenzen – Kruispost	475
Kolossenzen – Aanbevelingsbrief	483
Thessalonicenzen – Uitkijkpost	489
Timotheüs – Lesbrieven	497
Titus – Verschijningsbericht	507
Philemon – Duivenpost	517
Hebreeën – Preekmail	527
Jakobus – Geloofsbrief	537
Petrus – Lastpost	547

Johannes – Drie memo's	557
Judas – Poste restante	569
Openbaring – Licht	577
Acht meesters	585
Erop nageslagen, boekenregister	599
Dit zijn de namen, namenregister	605

Voorwoord

Wat voor student hij was, wanneer hij ‘aankwam’ aan de Theologische Faculteit van Utrecht, - ik heb niet opgelet, maar het moet in de jaren zestig geweest zijn. Wat ik heb onthouden was dat enigszins warrige zwarte haar en die koolzwarte ogen, gemaakt van vurige kolen. Zo’n type waarover de joodse Mijntje van Tijn eens schreef: “Aan zijn gezicht is duidelijk te zien dat één zijner voormoederen aan de charmes van de Spaanse bezetter geen weerstand heeft kunnen bieden.” Hij was nét als ik: lijkend op een vroege allochtoon, iemand die van elders stamt. We waren elkaar welgezind, zijn dat nog steeds, maar we verloren elkaar telkens weer uit het oog. Hij verdween naar Molkwerum, werd later predikant in de regiohoofdstad van de Greidhoek, Sneek, en is dat nog steeds. Een heel enkele keer kruisen onze wegen elkaar: in Friesland, op Hydepark, bij de Tilburgse Trappisten, in de gemeente van Huub Oosterhuis en in Utrecht die keer dat hij de Dom vulde met zijn genadige humor en zijn talent voor Schriftuitleg. “Echte prekers bestaan niet meer”, mopperde mijn vader ooit.

Ik vertelde hem van Alex van Ligten.

“Dus een beetje zo iemand als Buskes,” concludeerde mijn vader, “wel rood, maar toch een goeie dominee!” Hij vatte weer moed.

‘Gij zult niet begeren uws naasten preektalent’ luidt voor mij het elfde gebod, maar ik doe het toch. Met één deel van de geest van Alex zou ik al heel blij zijn. Zoals hij de Schrift laat spreken, het vuur in de gemeente oppoekt, tot nieuw geloof opwekt...

Een eeuwig-jonge hond, die elk pad van pure vreugde tweemaal aflegt, kwispelstaartend voor de Heer. Zijn preken zouden pauzenummers zijn? Als ze al zo moeten heten, dan zoals de orgelconcerten van Georg Friedrich Händel geboren zijn als pauzemuziek!

Pieter Oussoren

Bij de titel

Hij was nog maar net begonnen als dominee, mijn collega Sipke. Dat betekende: veel werk maken van de preken en de liturgie. En hopen op reacties. Je bent natuurlijk benieuwd wat ze ervan vinden.

Na een van zijn eerste diensten liep hij met de ouderling van dienst naar de kerkeraadskamer. Die wierp een blik door het raampje van de consistorie en zei: ‘Het is intussen ook weer droog geworden, dominee.’

De zin werd in kleine kring spreekwoordelijk. In Sipke’s gezin was het vaak het antwoord op de vraag: ‘Hoe was je dienst vanmorgen?’ En als ik niks hoor op mijn schriftuitleggingen, denk ik ook wel eens: we hebben het in elk geval droog gehouden.

Daarmee is de status van de preek aardig weergegeven. Voor de meeste kerk-gangers is het een pauzenummer. Onvermijdelijk, maar je zit tenminste droog. En straks mag je weer naar buiten.

Dit boek wil meer zijn dan een bloemlezing preken. Het pretendeert een inleiding op de bijbelboeken te zijn. Preken met pretentie dus. Ook dat nog. Elke preek poogt het gehele bijbelboek waaruit gelezen is recht te doen, samen te vatten.

Als literatuur wordt het gelezen en bepreekt. Wat staat er? Wat hebben ze ermee bedoeld? Wat heeft het met ons te maken? Wat roept het op? Waar denk je aan als je dit leest? Wat herken je erin? En alles kan dienstig zijn om de teksten dichterbij te krijgen, om onszelf in deze rare wereld iets beter te snappen dankzij de spiegel die mensen uit een soms nog veel raardere wereld ons voorhouden.

Sommige bijbelboeken hebben in onze bijbels twee of drie afleveringen, bijvoorbeeld 1 en 2 Samuël. Die heb ik als één geheel genomen. Dat brengt ons, met twee inleidingen en een uitleiding, op zestig pauzenummers.

De werkwijze

Het fenomeen preken

Het woord zelf roept strengheid op, geheven wijsvinger, hier wordt jou de les gelezen. Daarom gebruiken ze er ook wel meditatie of overdenking voor, maar dat lijkt mij geen verbetering. Mediteren is voor de weekendcursus en van iemand die een overdenking houdt moet je toch eerst geverifieerd hebben of hij wel denken kan. Laat staan overdenken.

Preken is niet: allerlei eeuwige waarheden oplepelen, je houden aan een strak uitgezet pad. Het is: je eigen leven en dat van degenen voor wie je preekt, verbinden aan een voorgelezen tekst. De vergelijkingen met onze wereld dienen zich gedurig aan.

Preken is ook niet: de leer van de kerk verdedigen, het gelijk van de bijbel erdoor drukken. Er is trouwens niet één leer en er zijn vele kerken. Er is niet zoiets als hét gelijk van dé bijbel. De bijbel is een veelkleurige verzameling boeken, ontstaan in de loop van honderden jaren. We weten verbluffend veel van de tijden waarin het ontstaan is, dankzij knappe geleerden die dat allemaal hebben bestudeerd, (her)ontdekt en opgeschreven. Maar veel weten we ook niet. Niet alles ligt vast. En wat er wel vast ligt, biedt vaak nog genoeg ruimte voor meerdere interpretaties. Daarom is het ook goed om de boel niet zo veel mogelijk in te krimpen tot het eigen gelijk van de eigen geloofsrichting, maar juist om de boel op te rekken en uit te vergroten. Niet om het laatste woord te spreken, maar om de fantasie te laten werken. Dat is de bedoeling van alle grote literatuur. En de bijbelboeken horen bij de grote literatuur. Ze brengen een heel mooie en oeroude wereld binnen ons bereik. En over een afstand van duizenden jaren tussen het ontstaan en nu heen, raken ze ons door rake waarnemingen over de aard van de mensen en de wereld waarin wij leven.

Het lezen van hele boeken

Het gebruikelijke patroon voor een preek is dat je een klein gedeelte per keer neemt. Ik had na vele jaren nog altijd twaalf onbepreekte bijbelboeken. Dus besloot ik om de hele bijbel van kافت tot kافت door te preken. Elke zondag waarop ik stond ingeroosterd een boek. In twee jaar kwam ik zo door de ganse Heilige Schrift heen.

Ik heb daarbij de volgorde van de Hebreeuwse bijbel aangehouden. In de meeste vertalingen, met de Naardense bijbel als positieve uitzondering, hebben ze de boeken in een soort tijdsvolgorde gezet. Dus bijvoorbeeld het boek Ruth na Richteren, omdat het begint met 'Het geschiedde in de dagen dat de richteren richtten.' En de Klaagliederen van Jeremia na de profetie van Jeremia. In de Hebreeuwse bijbel is het anders. De eerste vijf boeken vormen de *Torah*, datgene wat de richting aangeeft, *Weisung* vertaalden Rosenzweig en Buber. Bij Jozua begint de afdeling *Nebe'im*, de Profeten. Ook wat wij geschiedenisboeken noemen, hoort bij de profetie. Ten slotte komt de afdeling *Chetubim*, de Geschriften. De woorden *Torah*, *Nebe'im* en *Chetubim* vormen met hun beginletters de gangbare joodse aanduiding van wat in de christelijke wereld 'Oude Testament' heet: *Tenach*.

De Hebreeuwse canon is niet bijster in chronologie geïnteresseerd, de boeken staan eerder in een liturgische volgorde.

De kleinste boeken las ik in hun geheel, bij de grotere zocht ik een representatief gedeelte. Vaak het begin en het eind van het boek. Terwijl ik bang was dat het erg inleiderig zou worden, vol ontstaansgeschiedenis en achtergronden, werd het juist pastoraler. Directer ook.

Van de opzet om alleen uit het dienstdoende bijbelboek te lezen is af en toe afgeweken, bijvoorbeeld op de feestdagen met hun vaste lezingen.

Preken doe je altijd in een concrete situatie. De actualiteit speelt soms een rol, lang niet altijd, want daarvoor gebeurt er te weinig wat echt van belang is.

Het is een dunne lijn die ons scheidt van de preek waarin je op een goede manier wordt meegenomen naar dingen waar je de hele week geen aandacht voor hebt gehad en een preek waarin elke verwijzing naar onze tijd ontbreekt. Waar zit precies het verschil tussen een goede preek die van A tot Z over een bijbels grondbegrip gaat en een preek die lijkt te ontkennen dat we in de 21e eeuw leven? Zit het hem in de zelfvoldaanheid van de predikheer of -vrouw, het vuur waarmee wel of niet gesproken wordt? Waarom doet het je de ene keer goed om een link te horen leggen tussen wat ons dagelijks bezig houdt en het woord van God, terwijl het de volgende keer uiterst vermoeiend is op

zondag ook nog eens lastig te worden gevallen met wrevelwekkende regeringsvoornemens en verwijzingen naar maffe talkshows?

Er moeten verbindingen lopen tussen de Schriften en het dagelijks bestaan. Al te directe verwijzingen, zoals naar de projecten van de kinderdienst, zijn in de weergave van de preken vermeden, maar om te voorkomen dat het tijdloze algemene toespraken zouden lijken, staan de aanduidingen van de zondag wel vermeld. Alleen bij een doopdienst en enkele verwijzingen naar een begrafenis staan mensen met name genoemd. Het zou vreemd zijn om het daar weg te laten.

Bijbelvertalingen

Meestal gebruik ik eigen vertalingen. Niet omdat die in alle gevallen beter zijn dan wat er verder in omloop is, maar omdat ze in dit geval beter zijn. Als ik zelf door de schriftgedeelten ben gegaan, komt zo'n gefatsoeneerde werkvertaling er beter uit tijdens de diensten.

Mijn collega Ype vertelde dat hij zijn schriftlezingen altijd aankondigt met: 'Ik lees u voor uit de Statenvertaling, herzien en verbeterd door Ype Bekker.' Dat is zijn beste voorleesversie. Je kruipt tegen een goede, dat wil meestal zeggen letterlijke vertaling aan en daar breng je dan jouw herzieningen en verbeteringen in aan. Meestal letterlijk, niet altijd. Ik merkte dat een zeer vrije weergave, zoals ik dat bij de brieven aan de Romeinen en de Galaten deed, een heleboel uitleg overbodig maakte. Juist de zwaarstbeladen teksten knappen er sterk van op als ze geheel anders ten gehore worden gebracht.

Bij het vertalen, het eerste voorwerk voor een preek, raadpleeg ik naast de grondtekst altijd de *Verdeutschung* van Buber en Rosenzweig, de Naardense bijbel, de woord-voor-woordvertaling van Albert Koster en de Statenvertaling. De Naardense bijbel en de NBG-vertaling heb ik af en toe ook in diensten gebruikt. Maar dan wel in de door mij 'herziene en verbeterde' versie. In een paar gevallen, bij Esther en het Hooglied, kon ik de weergaven van resp. Henk Jagersma en Judith Herzberg gebruiken. Voor een tweetal diensten in de Rode Hoed leverde Alex van Heusden de vertaling.

De nieuwste vertaling van het Bijbelgenootschap, de NBV, heb ik regelmatig opgeslagen om te zien of ik die kon gebruiken. Dat was iedere keer huilen met de pet op. Er was geen gedeelte te vinden dat niet geschonden was of waarin de plank niet werd misgeslagen. Bedroevend, zowel wat het Nederlands als wat de stereotiepe theologische vooronderstellingen betreft die in de teksten zijn gepropt. Ik was bereid me blij te laten verrassen, maar – ik ga er van de weeromstuit Statenvertalingtaal van spreken – ontzetting en verbijstering werden mijn deel.

Het bovenstaande staat los van mijn voorkeur voor letterlijke vertalingen. Niet dat de letterlijke weergave altijd in alle talen de voorkeur verdient, maar bij zo'n weerbarstig boek als de bijbel is het dienstig om de teksten zo letterlijk mogelijk te horen. Maar hoe je ook vertaalt, altijd rijst de vraag: wat doen we met God?

God vertalen

Zijn naam

‘HEER’ staat er in de gangbare Nederlandse bijbelvertalingen, of ‘HERE’. Als ‘de ENE’ staat Hij in de Naardense bijbel. Huub Oosterhuis en Alex van Heusden laten in hun vertalingen de aanduiding uit de Hebreeuwse bijbel staan: JHWH. Die vier Hebreeuwse letters zijn terug te voeren op het werkwoord *hayah*, dat ‘zijn’ of ‘worden’ betekent. Uit eerbied wordt die naam van God nooit uitgesproken. In de synagoge leest men op de plaatsen waar hij in de tekst voorkomt ‘*Adonai*’ (‘mijn heer’) of ‘*Ha-shem*’ (‘de naam’).

Een tijdlang was het mode de heilige naam wél uit te spreken. Voorgangers en bijbelbestudeerders konden ermee laten merken dat ze niet van de straat waren, en bovendien stond het wel wetenschappelijk. Soms stond er keurig bij dat men niet geacht werd de vier letters uit te spreken, maar dat ging mis. Mensen lezen namelijk niet elke keer de inleidingen bij een vertaling. Ze lezen wat er staat en lezen het zo ook voor. Ze zingen het zelfs, bijvoorbeeld daar waar de overigens schitterende psalmvertaling van Ida Gerhardt en Marie van der Zeyde wordt gebruikt. Dan zijn de vier Hebreeuwse letters van klinkers voorzien en wordt het Jaweh of Jahwe. ‘Het klinkt als geitengeblaas’, schrijft Willem Barnard, begenadigd omschrijver van de heilige naam, met een afkeuring die ik volledig deel.

Maar wat moet ik nu in mijn eigen voorlezingen doen? Als ik de strikte methode volg, dus Gods initialen neerzet, JHWH, dan weet ik zeker dat ik me in een ogenblik van ongeconcentreerdheid ga vergissen en toch dat geitengeluid uitstoot. Dus ik zet het anders in de tekst.

Dan komt het volgende probleem. Want wát zet ik dan in de tekst? Uit de context van het verhaal waarin de heilige naam voor het eerst klinkt en toegelicht wordt, Exodus 3, betekent het iets als ‘Ik ben die Ik ben’, ‘Ik was er altijd al, Ik ben er nu en Ik zal er zijn.’ ‘Ik ben met jou, met jullie.’ Uit de veelheid van mogelijkheden is er bij mij gaandeweg een voorkeur ontstaan voor de weergave ‘GOD-MET-ONS’. Zo lees ik het meestal voor, af en toe met toelichting.

In een dienst kan dat goed. Maar als de preken allemaal samen in een boek komen te staan, wordt het al gauw vervelend, dat non-stop GOD-MET-ONS in de tekst.

Dus beperk ik het in de voor ons liggende weergave tot een minimum. Aan het begin van een bijbelgedeelte staat de omschrijving van de naam erbij, waarna de naam zelf wordt weergegeven door het in klein kapitaal afgedrukte persoonlijk voornaamwoord HIJ of HEM, of het bezittelijk voornaamwoord ZIJN. Zo deden ook Martin Buber en Franz Rosenzweig het in hun *Verdeutschung*. Bij het lezen zie je precies waar in de originele tekst de naam staat. Als je het voorleest, vraagt het om omschrijvingen. Bijvoorbeeld ‘de Aanwezige’, de weergave die Albert Koster in zijn woord-voor-woord vertaling uit het Hebreeuws kiest. Of ‘de Eeuwige’, wat sinds Moses Mendelssohn veel gebruikt wordt. Elke variant waaruit Gods aanwezigheid spreekt, zijn betrokkenheid met ons in tijd en ruimte, geeft weer waar die naam voor staat.

Alleen, met HIJ en HEM roepen we een volgende vraag op. Is God een manspersoon? Is het wel wenselijk om God met mannelijke voornaamwoorden aan te duiden?

Zijn geslacht

Bah, wat een lelijk opschrift. We zingen wel regelmatig ‘O Heer, wij zijn van uw geslacht’, maar dan bedoelen we er toch wat anders mee. Dat God een exclusief mannelijk wezen is, wordt in onze tijd, mag ik hopen, alleen nog geloofd door onontwikkelde en achtergebleven gelovigen, waaronder helaas ook enige kerkleiders. De weerzin tegen de uitgesproken mannelijke aanduidingen van God vindt zijn oorsprong in een lange periode van onderdrukking van de vrouw. De emancipatie is nog niet overal een feit. Het bewustzijn dat mannen en vrouwen gelijkwaardig zijn is verre van algemeen aanvaard. Vooral in religieuze kringen kan de ongelijkwaardigheid lang voortduren. Geen wonder dus dat we bij de godsdienst extra op ons hoede zijn.

Strijdbare mensen (M/V, maar toch vooral V) hebben voorgesteld om, na millennia waarin God als een mannelijk iemand werd aangeduid, nu een paar duizend jaar vrouwelijke termen te gebruiken. Dat klinkt plausibel, maar als het gebeurt heeft het op mij niet de gewenste uitwerking. Te gezocht. Als je het als een soort partijprogramma gaat uitvoeren mist het het strijdbare van het grapje waarin aan iemand, die klinisch dood is geweest, gevraagd wordt hoe God eruitzag. Het antwoord: ‘Ze is zwart.’

Voor mijn keuze om de godsnaam à la Buber & Rosenzweig weer te geven, heb ik twee redenen. De eerste: ik wil niet meedoen aan indelingen in mannelijk of

vrouwelijk. Het is beledigend als iemand ‘typisch mannelijke’ of ‘typisch vrouwelijke’ eigenschappen, handelswijzen of karaktertrekken krijgt toegeschreven. Van de vaak ook nog lovend en trots uitgesproken waarneming ‘het is een echte jongen’ of de vaak enigszins misprijzend uitgesproken kwalificatie ‘wat een meisjesgedrag’ draait mijn maag om. Dit houd ik zelf voor een typisch menselijke reactie.

De tweede reden: Dat God met ‘hij’ en ‘hem’ wordt aangeduid, niet alleen in zijn naam maar ook in de werkwoordsvormen, zie ik als een louter taalkundige kwestie. In de meeste gevallen wordt de hij-vorm niet gekozen om het mannelijke karakter van het aangeduide te benadrukken, maar overal waar het er niet toe doet. De tafel, de stoel, de hond en de kat duiden wij in de regel met ‘hij’ aan, behalve wanneer beide laatstgenoemde voorbeelden in verregaande staat van zwangerschap verkeren. God is geen meubel of huisdier, maar dit taalgebruik strekt zich ook tot Hem uit.

In het Frans hoor je, als iemand je uitnodigt voor een glas wijn, of het glas, de fles waaruit de wijn komt, de stoel of de bank waarop je plaatsneemt mannelijk of vrouwelijk zijn. Maar het kan je niets schelen en het doet er niets toe. Taalregels hebben zich, dat denk ik tenminste, in de loop der tijden ontwikkeld om het spel van de menselijke communicatie te verlevendigen. Spelen en spellen zijn naaste familie van elkaar. En je speelt altijd het beste als je een goede mix weet te vinden van concentratie en achteloosheid. Die mix zoek ik als ik op de Schriften af ga, zonder te proberen religieus-maatschappelijk-correct te doen. Voor de manier waarop ik andere woorden en namen uit de bijbel behandel geldt het ook. Niet Sara maar Sarah, omdat de slot-h wezenlijk is, net als de tussengevoegde in Abraham: de H is in het Hebreeuws de letter van de vruchtbaarheid, oftewel de toekomst. Daar ga ik dan zo mee aan de haal dat ik hem per se ook elke keer wil zien staan als er Torah staat. Dus niet Thora, zoals Miskotte deed. Ook geen moderne versie als Tora. Maar Juda laat ik dan weer h-loos. Omdat het er mét h gek uitziet. Waarom? Geen idee, maar voor namen en woorden geldt, dat het er enigszins toe doet hoe ze eruitzien. Net als voor mensen. Dat betekent dat mijn wijze van spellen niet geheel volgens de richtlijnen van de Taalunie loopt, maar minstens even inconsequent is. Met een q en een u.

Torah

De eerste vijf bijbelboeken – Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri en Deuteronomium – vormen het hart van de Hebreeuwse bijbel: de *Torah*. Dat woord betekent: richtingwijzer, leidraad, een loper die uitgerold ligt naar de toekomst. De richting wordt gewezen in het grote verhaal van de bevrijding uit de slavernij en de gang naar het land van belofte.

De opmaat naar dat bevrijdingsverhaal wordt gevormd door de grote verhalen van schepping en hof van Eden, aartsvaders en aartsmoeders. Na de geschiedenis van de uittocht uit het slavenland, volgt de gang door de woestijn naar het land van belofte. Wat een fikse reisbeschrijving had kunnen zijn, is hier een soort toerusting geworden op het leven dat ze te wachten staat. De geboden, vaak ingeleid met ‘Wanneer jullie komen in het land dat HIJ, jullie God, je geven zal...’, vormen de wijze waarop God zich aan de mensen openbaart.

De boeken van Mozes worden ze ook wel genoemd, naar de figuur die de geboden van God in ontvangst nam en aan het volk doorgaf. ‘Aan het volk’ moet je niet beperkt opvatten. In de Talmud staat: ‘God gaf de Torah niet pas in het beloofde land. Hij gaf haar in de vrije wildernis, op een open plaats. Dat betekent: ze is niet alleen voor Israël, maar voor iedereen bestemd.’

‘Want de Torah is niet de Torah van de priesters, noch van de Levieten, noch van de Israëlieten, maar ze is de Torah van de mens en haar poorten staan open om alle rechtvaardigen te ontvangen die de waarheid bewaren en hen die goed en oprecht van hart zijn.’

GENESIS

Licht

ZESDE ZONDAG NA PINKSTEREN

1

GENESIS 1:1-5

- 1 In begin schiep God de hemelen en de aarde.
- 2 De aarde was woeste warboel:
duisternis over het aangezicht van de oervloed
en Gods geest zwevende over het aangezicht van de wateren.
- 3 En God zei: Licht worde het! en licht werd het.
- 4 En God zag het licht, dat het goed was
en God scheidde tussen het licht en de duisternis
- 5 en God riep tot het licht: Dag!
en tot de duisternis riep hij: Nacht!
En het werd avond en het werd morgen – één dag.

GENESIS 32:20-31

- 20 Jakob zei: Laat ik Esau's aangezicht bedekken
met het geschenk dat voor mijn aangezicht uitgaat.
Daarna zal ik zijn aangezicht zien,
misschien heft hij mijn aangezicht omhoog.
- 21 En het geschenk trok voor zijn aangezicht door,
maar zelf overnachtte hij die nacht in de legerplaats.
- 22 Hij stond op in die nacht, nam zijn twee vrouwen, zijn twee diensters
en zijn elf kinderen en hij trok door de doortrekplaats van de Jabbok.
- 23 Hij nam hen en deed hen de bedding doortrekken
en hij deed doortrekken wat van hem was.
- 24 Jakob bleef alleen achter.
Een man worstelde met hem totdat het morgenlicht opging.
- 25 Hij zag dat hij hem niet aankon
en raakte hem aan de holte van zijn heup
en de holte van de heup van Jakob werd ontwricht
in zijn worsteling met hem.
- 26 Hij zei:
Laat mij gaan, want het morgenlicht gaat op.
Maar hij zei:
Niet laat ik je gaan, maar zegen jij mij.
- 27 Hij zei tot hem:
Wat is jouw naam?
Hij zei:
Jakob.
- 28 Toen zei hij:
Niet Jakob wordt nog jouw naam gesproken,
maar Israël – *vechter Gods* –
want gevochten heb jij met God en met mannen

- en je hebt het aangekund.
- 29 En Jakob vroeg en zei:
Vertel toch jouw naam.
Maar hij zei:
Waarom vraag je toch naar mijn naam?
En hij zegende hem daar.
- 30 Jakob riep de naam van de plaats:
Pni-eel – *Gods aangezicht* –, want:
Ik heb God gezien,
aangezicht tot aangezicht
en gered is mijn ziel.
- 31 En de zon rees op over hem
toen hij Pnu-eel doorgetrokken was
en hij ging mank aan zijn heup.

In principio

‘In den beginne schiep God de hemel en de aarde.’

Tijdens een masterclass met een echte schrijfster of schrijver, of tijdens een cursus romanschrijven, was de schrijver van Genesis 1 hier niet mee weggekomen. ‘Je zegt “in den beginne”’, zou de cursusleider zeggen. ‘Dat is wat ouderwets, dat woordje “den”, maar nog afgezien daarvan: er is sprake van iemand, God in dit geval, dat is dus niet echt het begin.’

Wil je bij het begin beginnen, dan moet je vertellen hoe het met God begonnen is. Andere volkeren lieten daarom hun verhalen vooraf gaan door een verhaal over het ontstaan van God, van de goden. Israël niet. Israël laat dit het begin zijn: het begin van Gods handelen. Niks over het ontstaan van God. Want wat schiet je ermee op als je daar iets over zegt? Dan komt er vroeg of laat wel weer een wijsneus die zijn vinger opsteekt en vraagt: ‘En daarvoor dan? Wat of wie was er voordat God geboren werd?’

En we moeten ons verstand zo goed en zo kritisch mogelijk laten werken, maar je ontkomt er niet aan: er zijn hoogtes en dieptes waar je niet bij kunt. Er zit een grens aan wat wij kunnen weten. De rabbijnen zeggen dat je het zelfs kunt zien aan de eerste letter van de Torah, de beginletter van ‘In den beginne’: een Beth, een letter als een hand die een bal vangt: het gaat niet om wat erachter, erboven en eronder zit. Drie kanten zijn gesloten. En nu ga je vooruit lezen. Hier beginnen we te vertellen, niet omdat het ‘hét’ begin van alles is, maar omdat God hier begint. Hij spreekt.

Dat is het begin. Een van de eerste bijbelvertalers, Hiëronymus, koos voor zijn Latijnse vertaling een mooi equivalent voor dat Hebreeuwse woord. Hij had kunnen zeggen: In initio – daar hoor je ons woord initiatief nog in. God

denkt: ‘Kom, laat ik eens beginnen...’ En dan neemt Hij het initiatief. Of de vertaler had kunnen zeggen: ‘In exordio’ of, wat de Latijnsprekenden ook vaak gebruikten: ‘Primo’, eerst.... Eerst deed Hij dit, toen dat en toen dat. Alles netjes op volgorde verteld. Maar Hiëronymus koos een ander woord: ‘In principio’, vertaalt hij en dat is het precies: dit begin is tevens hét grote principe van alles wat volgen zal, dat is de Gansche Heilige Schrift, zoals het voorin de aloude Statenvertaling genoemd wordt.

Dit is het begin van Gods geschiedenis met de mensen: Hij roept ‘Licht’ en licht wordt het. En de duisternis zal de hele mensengeschiedenis proberen het licht te doven. Hele periodes zijn er aan te wijzen waarin de duisternis heerst. Maar toch heeft de duisternis het licht nooit aangekund. Dat zegt de apostel Johannes in dat andere bijbelboek dat begint met ‘In principio’:

‘In den beginne was het woord
 en het woord was bij God
 en God zelf was het woord.
 Dit woord was in den beginne bij God.
 Alles geschiedde door hem,
 en zonder hem geschiedde niets dat geschied is.
 In hem was leven
 en dit leven was het licht van de mensen.
 Het licht schijnt in de duisternis
 en de duisternis nam het niet in,
 kon het niet definitief doven.’

Iemand roept licht. En dan is het licht er. In Genesis 1 is het Iemand met een hoofdletter die het roept. Misschien wel ter navolging. Wie licht roept, wie licht verspreidt, die maakt dat het licht er is.

Het eerste bijbelboek zet de toon, het geeft de principes aan. De grote lijnen worden getrokken in de verhalen over een aanvankelijk klein gezelschap. Al meteen gaat het over de verhoudingen tussen de mensen onderling en tussen de mensen en God. Daar begint het mee: de mens wordt getekend als wezen dat als enige in de hele schepping niet geschapen is ‘naar zijn aard’, maar naar beeld en gelijkenis van zijn schepper. En daar beginnen ook meteen de problemen: dan wil hij ook zijn zoals zijn schepper en doet hij alles wat God verboden heeft. Vervolgens gaat het over de mens als man en vrouw, Adam en Eva, en de mens als naaste, als broeder: Kaïn en Abel. Een problematisch wezen, dat door de geschiedenis heen struikelt: het gaat voortdurend met vallen en opstaan. Je hoort het in het verhaal over Abram die zich laat roepen door de Stem, die de belofte krijgt tot zegen te zijn. En dan vervolgens allerlei gesol om en met die zegen. Er is de belofte dat ze de aarde zullen vervullen, maar God

moet er zelf nogal nadrukkelijk aan te pas komen om dat ook daadwerkelijk en goed te laten gebeuren: de zondvloed, de torenbouw van Babel. Aan het eind van het boek zie je de kinderen van Israël hun plaats in de wereld innemen: ze zijn Egypte, dat hier de hele mensheid vertegenwoordigt, tot zegen. Ook dat is met diep vallen en moeizaam opstaan gebeurd in de lange geschiedenis van Jozef en zijn broeders. Maar als Genesis ten einde is, lijken de opdracht en de belofte van God vervuld: Israël is de volkeren van deze wereld tot zegen.

En ergens midden in het boek staat dat bijzondere verhaal over de broederschap en het ontvangen van de zegen. Een soort oerverhaal, waarin ook duisternis en licht een rol spelen. Want de grote aanvechting vindt plaats in de nacht en we horen aan het eind: ‘De zon rees op over hem toen hij Pnu-eel doorgetrokken was.’

Wording

Dit is het verhaal over Jakob die Israël wordt. Heel Genesis gaat over de wording van Israël te midden van de volkeren. Hier klinkt de naam Israël voor het eerst. Die naam wordt gegeven aan een mens die de confrontatie aan moet gaan met zijn broeder, van wie hij vervreemd is, door wie hij met recht en reden gehaat wordt. De mens die de nieuwe naam krijgt, heeft het ogen-schijnlijk ver geschopt. Hij komt terug met een vracht aan bezit en vee, met een groot gezin. Maar op het beslissende moment blijft hij alleen achter en wordt hij aangevochten.

Dit is het verhaal van ons allemaal. Wij zijn het zelf, Jakob bij de Jabbok. We zijn het geworden toen er in ons leven iets gebeurde waardoor het helemaal omver gegoooid werd. Toen we van een bestaan van goed vertrouwen ineens terecht kwamen in onzekerheid of verdriet. Toen we ontgoocheld raakten en alle vertrouwen verloren. Levens kunnen erdoor in twee delen uiteenvallen: dat was toen Pappa nog leefde, of: dat kwam pas na de oorlog. De hele geschiedenis wordt soms ervaren in termen van ervoor en erna: voor en na 11 september, of voor en na de moord op Kennedy.

Zo worden die bijbelverhalen verteld: als verhalen van de wording van Israël te midden van de volkeren. En als verhaal over de wording van ieder mens te midden van de anderen. Levens die beginnen in vertrouwen en veiligheid kunnen vol angst en onzekerheid raken. Waarom ben ik er? Wat moet ik nu? En altijd gaat het anders dan we verwachten. Jakob was bereid Esau onder ogen te komen, zelfs de strijd met hem aan te gaan. Maar nu blijkt de strijd met een duistere figuur in de nacht te moeten worden gestreden. Wie is het?

Miskotte schreef in *Edda en Thora* dat we niet weten wie het is die ons aangrijpt: 'Er zijn grensgebieden waar het zoo donker is dat de gestalten kunnen verwisseld worden, of in elkaar vervloeien,' 'randgebieden waar onze zedelijke oordelen en definities falen en verdwalen.'

Is het een afgezant van Esau of Esau zelf, een engel des Heren of God zelf? In het verhaal komen alle bedreigingen in deze ene tegenstander samen.

Pas achteraf geeft Jakob hem een aanduiding. En dat is ook het enige wat kan. Dat de betrokkene, de aangevochtene zelf er betekenis aan geeft. Niet de omgeving. Niet de theo-, psycho- of ideologen. Die logen elke keer dat ze zich er tegenaan bemoeiden.

'Je hebt met God en mens gestreden en je hebt het aangekund,' wordt tot hem gezegd en hij hoort zijn nieuwe naam noemen.

Eind goed, al goed? Nee, hij gaat mank zijn toekomst in. Maar na de donkere nacht gaat de zon over hem op. Dat wel.

Het licht roepen

En ook hier kan het verhaal ons verhaal zijn. Het kan er alle schijn van hebben dat je het verliest, maar daarin kan ook het besef doordringen dat je het hebt aangekund, dat de zon over je opgaat als je de doodsrivier doortrekt.

Een nieuwe naam, een nieuwe roeping, 'opnieuw geboren en getogen,' met een 'levend hart en nieuwe ogen' (Gezang 487).

De littekens die het leven slaat, kunnen een leven lang zichtbaar blijven. Nooit meer kan Jakob zo gemakkelijk voortgaan als vroeger. Maar hij gaat. En wij gaan, als 'de man die uit den vreemde kwam bij de grensrivier,' zoals hij in een lied van Willem Barnard genoemd wordt.

Leven met en in deze verhalen wil zeggen dat je er de belofte in hoort dat Hij, die IK-BEN-MET-JE heet, met jou is, in alles wat je overkomt. En er overkómt je van alles. Alleen heeft dat niet het laatste woord. De duisternis wint het niet. Jij krijgt kracht en bijstand om op datgene wat je overkomt te reageren. Niet de stomme feiten hebben het voor het zeggen, maar bepalend is hoe jij erop ingaat, wat jij ervan maakt, hoe je datgene wat deel geworden is van je leven, vorm en inhoud geeft. Jezus heeft in navolging van zijn en onze hemelse Vader het licht geroepen. En het werd licht.

Kunnen wij dat, op bladzij 1 van de bijbel, als onze opdracht horen? Licht roepen, licht ontsteken in de nacht?

En, de klemmende vraag van de moderne mens, helpt dat dan? De 'echte' projecten die heten te helpen, zijn miljoenen verslindende en miljarden aan de buis gekluisterd houdende programma's. Je moet je dus wel ernstig afvragen of

het nog zin heeft als wij, met maar een paar mensen, min of meer privé en zonder bekende Nederlanders, iets zinvol proberen te doen. Alleen het grootse en massale lijkt in tel.

Het boek waarvan wij het begin lezen, draait het om. Wat groots en doorslaggevend lijkt, is het niet. Wat klein en onaanzienlijk is, wel.

Wat ieder afzonderlijk mens doet, zeggen de leraren van Israël, kan een beslissend verschil maken. Als wij het licht ontsteken in ons bestaan en in dat van anderen, maakt dat een verschil. Een verschil van dag en nacht.

EXODUS

Vrij

ZEVENDE ZONDAG NA PINKSTEREN

2

EROP NAGESLAGEN

BOEKENREGISTER

Geraadpleegd, geciteerd en genoemd: alle genres broederlijk en zusterlijk achter en door elkaar, boek en plaat, fictie en non-fictie, theologie en literatuur. Dank is verschuldigd aan de onuitputtelijke citatenvindplaats van de firma Google. Het is opmerkelijk hoeveel dingen je je letterlijk weet te herinneren, maar die bij controle toch net even anders blijken te zijn.

Met grote dank vermeld ik hier de twee meest uitbundig geciteerden, Karel Eykman en Judith Herzberg. Van de laatste mocht ik in het hoofdstuk over het Hooglied een zevental gedichten uit haar *27 Liefdesliedjes* aanhalen (die ook verschenen zijn in de verzamelbundel *Doen en laten*): lees ze allemaal en geniet.

Van Eykman kreeg ik toestemming om in resp. de hoofdstukken Hosea, Spreuken, Philemon en Openbaring de prachtige weergaven uit de *Woord voor woord kinderbijbel*, *Met open ogen* en *Het verhaal van Johannes en wat hij zag in zijn dromen* te gebruiken.

Bij de bijzondere vermeldingen hoort ook de cartoon van Peter van Straaten die ons bij de Romeinenbrief de ijzersterke combinatie van bangmakerij en moralisme laat zien. De tekening werd bewaard uit een niet meer te dateren Scheurkalender en is bij mijn weten niet gebundeld.

Abma, H./Ruiter, H., Een dwarse brief, de brief aan de Romeinen
 Achterberg, G., Verzamelde gedichten
 Andreus, H., Verzamelde gedichten
 Anus, Urbanus van, Drie sprookjes
 Balkt, H.H. ter, In de waterwingebieden, gedichten 1953-1999
 Barnard, W., Lofzang is geen luxe, gepeins bij psalmen
 Barnard, W., Stille omgang
 Barnard, W., Orthodox of niks
 Barth, K., Kirchliche Dogmatik I/2
 Bekker e.a., Y., Gesprekken met Frans Breukelman
 Ben-Chorin Sh., Broeder Jezus
 Berg, M.R. van den, De tweede brief aan Timotheus
 Bewer, J.A., International Critical Commentary, Jonah
 Bolkestein, M.H., De brieven van Petrus en Judas
 Böll, H./Linder, Ch., Drei Tage im März
 Bouhuijs, N./Deurloo, K., De stem in het gebeuren
 Breukelman, F.H., Om het levende woord 1,1
 Breukelman, F.H., Bijbelse theologie 1,2
 Cashdan, E., The twelve prophets, Soncino Books

- Charles, J.B., Volg het spoor terug
- Cleland, J.T., The Interpreter's Bible, Volume VI
- Cohen, H., Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums
- Cohen, L., The future
- Cornelisse, P., Taal is zeg maar echt mijn ding
- Crone, E., Het puberende brein
- Delobel, J., Paulus, een kennismaking
- Diesemer, A., Vroom en voortvarend, fragmenten uit de brief van Jacobus
- Dolnick, E., De vervalser
- Drijvers, P./Hawinkels, P., De mens heet mens, het boek Prediker
- Drijvers, P./Hawinkels, P., Job
- Dulk, M. den, Een huis naast de synagoge, herlezing van de brief aan Timoteüs
- Dulk, M. den, Vijf kansen, een theologie die begint bij Mozes
- Dylan, B., The Freewheelin' Bob Dylan
- Elbers (red.), M., Scheurkalender voor de bijbel 2007
- Eykman, K., Met open ogen, 110 bijbelse gedichten
- Eykman, K., Zo moet het kunnen
- Eykman, K./Bouman, B., Het verhaal van Johannes en wat hij zag in zijn dromen
- Eykman, K./Bouman, B., Woord voor woord kinderbijbel
- Feine, P./Behm, J./Kümmel, W.G., Einleitung in das neue Testament
- Girard, R., De aloude weg der boosdoeners
- Gollwitzer, H., Het hooglied van de liefde
- Goosen, L., Van Abraham tot Zacharia
- Goosen, L., Van Andreas tot Zacheüs
- Gray, G.B., International Critical Commentary, Numbers
- Gutiérrez, G., Gerechtigheid om niet, reflecties op het boek Job
- Hergé, Kuifje en de schat van Scharlaken Rackham
- Hertsch, K.P., Der ganze Fisch war voll Gesang
- Hertzberg, A./Hirt-Manheimer, A., Joden, Identiteit en karakter van een volk
- Herzberg, A.J., Amor fati, Zeven opstellen over Bergen-Belsen
- Herzberg, J., 27 Liefdesliedjes
- Heuvel, A. van den, in Maandbrief voor leerhuis en liturgie, april 2008
- Heyer, C. den, Ruim geloven, een theologisch zelfportret
- Heyer, C. den, Verzoening, bijbelse notities bij een omstreden thema
- Hiu, P.U., Hart en ziel, bijlage Volkskrant oktober 2007
- Hoekstra, H., Rembrandt en de bijbel
- Hornby, Nick, High Fidelity
- Huizinga, J., In de schaduw van morgen
- Jagersma, H., De Ester-satire
- Jagersma, H., De geschiedenis van Israël I

Jagersma, H., Numeri I
Jagersma, H., Numeri III
Jagersma, H., Tekst en interpretatie
Jonge, M. de, De brieven van Johannes
Klijn, A.F.J., De wordingsgeschiedenis van het nieuwe testament
Klijn, A.F.J., Filippenzen
Kok, A./Michielsen, D., Lisa & Lin, vijf weken terug in China
Komrij, G., In liefde bloeyende
Koopmans, J., Kleine postille
Koster, A., Woord-voor-woord vertaling van Tenach uit het Hebreeuws
Kousbroek, R., Anathema's 2
Kroon, K.H., Messiaanse volharding, preken over Hebrëen 11 en 12
Kushner, H., Geroepen om te leven
Lam, H., Alles wordt nieuw
Lecompte, C., I Thessalonicenzen
Leeuw, G. van der, Het gebed des Heeren
Leeuwen, C. van, Obadja
Leibowitz, Nechama, Studies in Vayyikra Leviticus
Lekkerkerker, A.F.N., De brief van Paulus aan de Romeinen
Ligten, A.P.J. van, Licht dat in de nacht begint
Ligten, A.P.J. van, Wegwijzer voor de bijbel
Ligten, G.S. van, We shall overcome
Lindijer, C.H. De armen en de rijken bij Lucas
Lindijer, C.H. Handelingen der apostelen
Lindijer, K. Een kraal in Nairobi
List, G. van der, De lasten van de lust, in Elseviers Magazine, augustus 2007
Loe, Erland, Naief. Super
Matter, H.M., Filippenzen, verklaring van een bijbelgedeelte
Milne, A.A., Winnie the Pooh
Miskotte, K.H., Antwoord uit het onweer
Miskotte, K.H., De vreemde vrijspraak
Miskotte, K.H., Edda en Thora
Miskotte, K.H., Geloof en kennis
Miskotte, K.H., Gods vijanden vergaan
Miskotte, K.H., Het gewone leven
Miskotte, K.H., Kennis en bevinding
Miskotte, K.H., Messiaansch verlangen
Mitchell, G., The Chaplin Encyclopedia
Murre, J., Lexicon Nieuwe Testament
Naastepad, Th.J.M., Daniël

- Naastepad, Th.J.M., De twee Petrusbrieven
Naastepad, Th.J.M., Geen vrede met het bestaande
Naastepad, Th.J.M., Hoog spel
Naastepad, Th.J.M., Jacobus
Naastepad, Th.J.M., Jona
Naastepad, Th.J.M., Om de langste adem
Naastepad, Th.J.M., Schouwspelers van God
Naastepad, Th.J.M., Simson
Naastepad, Th.J.M., Tempel en schepping
Naastepad, Th.J.M., Voor de idylle geschapen
Nescio, De uitvreter
Nescio, Mene tekkel
Nieuwenhuis, J., Johannes de Ziener
Nieuwpoort, A. van, Een tegendraads ambt, in Om het levende woord 17
Oosterhuis, H., in Maandbrief voor leerhuis en liturgie, april 2007
Oosterhuis, H., Verzameld Liedboek
Oosterhuis, H., Vijftig psalmen
Oz, A., Een verhaal van liefde en duisternis
Oz, A., Verzen van het leven en de dood
Paul, M.J., Verkenningen in Spreuken en Prediker
Peli, P., De Torah vandaag
Phoenix Bijbelpockets 15, Zoals er gezegd is over Job
Pomp, R., Twistgesprek over de toekomst
Prof. Dr G. van der Leeuw-stichting, Compendium bij het Liedboek
Reicke, B./Rost, L., Bijbels/historisch woordenboek
Reiling, J., Hebreeën, een praktische bijbelverklaring
Renkema, J., Klaagliederen
Reve, G. van het, De avonden
Reve, G., Verzamelde gedichten
Rienecker, F., Sprachlicher Schlüssel zum Griechischen Neuen Testament
Rilke, R.M., Die Gedichte
Roland Holst, H., Verzonken grenzen
Rozendaal, S., Het grote goed nieuws boek
Rosenzweig, F., De ster van de verlossing
Roubos, K., I Kronieken
Rijnsdorp, C., Gefascineerd door het laatste bijbelboek
Sacks, O., Musicophilia
Schechter, S., Aspects of rabbinic theology
Schegget, G.H. ter, De menslievendheid van God, gedachten over de verzoening
Schegget, G.H. ter, Het lied van de mensenzoon

- Schegget, G.H. ter, Indachtig, herinneringen en schetsen
Schegget, G.H. ter, Zachtmoedig leven
Schelling, P., Ezra/Nehemia
Schelling, P., Obadja
Schreiner, S., Das Lied der Lieder von Shelomo
Schuman, N., Een reisverhaal, lees oefeningen in Lucas
Sloterdijk, P., Sferen
Smelik, E.L., De brief van Jacobus de stiefapostel
Smelik, E.L., De brieven van Paulus aan Timotheüs, Titus en Filemon
Snijders, L.A. Spreuken
Sölle, D., Het venster van de kwetsbaarheid
Spijkerboer, A.M., Rembrandts engel
Stark, R., De eerste eeuwen
Stavleu, C.C., in Verkenningen in Spreuken en Prediker
Sturdy, J., Numbers
Taylor, C.L., In The Interpreter's Bible, Volume VI
Temple, W., Nature, man and God
Tucholsky, K., Deutschland Deutschland über alles
Unen, Ch. van, Job, dwarsligger of verbondgenoot
Veillot, L., Jésus-Christ
Vischer, W., Der Prophet Habakuk
Waard, P. de, In Memoriam van Van Kilsdonk, Volkskrant, 2 juli 2008
Werf, J. van der, Afgaande op het koninkrijk
Westacott, H.D., The walker's handbook
Wever, T., Habakuk
Whitlau, E., Tenachon
Wiersinga, H., De verzoening in de theologische discussie
Wiesel E./Eisenberg, J., Job of God in storm en wind
Willigenburg, T. van (red.), Goudzoekers
Zahrnt, H., Bijbelkritiek en geloof
Zee, W. van der, In het huis van de Levende
Zeyde, M.H. van der, Markus, een tijding van vreugde
Zuurmond, R., in Job, studies over en rond een bijbelboek

DIT ZIJN DE NAMEN
van alle geciteerden en genoemden

NAMENREGISTER

- ABDOLLAH, Kader 268
 ABMA, Henk 430, 600
 ACHTERBERG, Gerrit 445, 600
 AHN KIM, Esther 331
 ANDREUS, Hans 493, 600
 ANOUK 550, 551
 ANSELMUS 45
 ANUS, Urbanus van 495, 600
 BACH 171
 BAEZ, Joan 551
 BALKT, H.H. ter 208, 600
 BARNARD, Willem 15, 26, 31, 61, 70, 272,
 430, 477, 533, 567, 586, 591, 600
 BARTH, Karl 430, 587, 600
 BEATLES 572
 BEHM, J. 601
 BEKKER, Ype 13, 598, 600
 BEN-CHORIN, Schalom 600
 BERG, M.R. van den 500, 600
 BERGMAN, Ingmar 90
 BERNINI, Gian Lorenzo 206
 BESTEN, Ad den 591
 BETANCOURT, Ingrid 307
 BEURSKENS, Michiel Maria Jezus 593, 594
 BEWER, J.A. 600
 BEZA, Theodorus 395
 BEZEMER, Nellie 216
 BLOCH, Ernst 84
 BLOKKER, Jan 370
 BÖLL, Heinrich 286, 600
 BOLKESTEIN, M.H. 600
 BONHOEFFER, Dietrich 343
 BOOM, Corrie ten 564
 BOOMSMA, Arie 283
 BOUHUIJS, Nico 319, 586, 600
 BOUMAN, Bert 578, 601
 BRAHMS 249
 BRANDS, Wim 581
 BREDERO, Gerbrand A. van 278
 BREUKELMAN, Frans 97, 395, 586, 597, 598,
 600
 BREUKELMAN-VERHOOG, Mijntje 598
 BROWN, Dan 417
 BUBER, Martin 12, 13, 16, 153, 254, 344, 586,
 596
 BUSH, G.W. 36, 261
 BUSKES, J.J. 9, 587
 BUTAYE, David 514
 CALVIJN, Johannes 395, 435
 CAMPERT, Jan 343
 CASHDAN, E. 600
 CATS, Jacob 263
 CHAPLIN, Charles 389, 602
 CHAR 94
 CHARLES, J.B. 343, 601
 CHENEY, D. 552
 CHRYSOSTOMOS 435
 CHURCHILL, W.S. 80
 CILMI, Gabriella 390
 CLELAND, J.T. 199, 202, 601
 COHEN, Hermann 601
 COHEN, Leonard 522, 601
 CORNELISSE, Paulien 285, 601
 CRONE, Eveline 581, 601
 DAM, Eppie 486, 521
 DELOBEL, J. 601
 DEURLOO, Karel 154, 319, 586, 600
 DIESEMER, Anja 544, 601
 DIJK, Arend van 63
 DOE MAAR 380
 DOLNICK, E. 601
 DRIJVERS, Pius 270, 586, 601
 DULK, Maarten den 36, 503, 504, 601
 DYLAN, Bob 551, 554, 601
 EASTWOOD, Clint 114
 ECO, Umberto 374
 EISENBERG, Josy 274, 275, 604
 ELBERS, M. 601
 ELUARD, Paul 462
 ERASMUS 435
 ERVEN DORENS, Beau van 94
 EUCALYPTA 97
 EYKMAN, Karel 36, 144, 263, 357, 410, 518,
 523, 578, 579, 586, 595, 600, 601
 FEINE, P. 601
 FOGERTY, John 151
 FORTUYN, Pim 554
 FRANK, Anne 268
 GAAY FORTMAN, W.F. de 561
 GADDI, Taddeo 392
 GENNEP, Ted van 449
 GERHARDT, Ida 15
 GEVERS, Lidwien 160, 161
 GEZELLE, Guido 107
 GILLISSEN, Kyara 495
 GILLISSEN, Savannah 495
 GIRARD, René 271, 601
 GOERING, Hermann 542
 GOETHE 171, 250, 278
 GOGH, Theo van 554
 GOLLWITZER, Hellmut 282, 283, 412, 601
 GOOSEN, L. 601
 GORE, Al 135, 142, 143
 GRAY, G.B. 601
 GRIMBERGEN, Kees 283
 GUTIÉRREZ, Gustavo b271, 601
 HALSEMA, Jan van 417
 HANLO, Jan 375

- HAWINKELS, Pé 270, 601
 HEK, Youp van 't 458
 HERGÉ 601
 HERTSCH, K.P. 185, 601
 HERTZBERG, A. 601
 HERZBERG, Abel 513, 586, 601
 HERZBERG, Judith 13, 279, 600, 601
 HESSEL, Elly 44
 HEUSDEN, Alex van 13, 15, 130, 423
 HEUVEL, Albert van den 371
 HEYER, Cees den 44, 601
 HIËRONYMUS 23, 24, 268
 HILBRAND, Sophie 283
 HILLARY, Edmund 353
 HIRT-MANHEIMER, A. 601
 HITLER 88
 HIU, P.U. 249, 601
 HOEKSTRA, H. 601
 HOEVE, Jacob ten 169
 HOFMANNSTHAL, Hugo von b332
 HOLLEEDER 356
 HOMERUS 132
 HOND, Maurice de 356
 HOOGENDOORN,
 Quintus Frederik Alexander 253
 HORNBY, Nick 485, 601
 HUIZINGA, Johan 208, 601
 HUIJBERS, Bernard 478
 IDENBURG, Lex 487
 JAASMA, Theo 234
 JAGERSMA, Henk 13, 51, 322, 324, 325, 586,
 601, 602
 JOHANNES XXIII 306
 JOLING, Gerard 94
 JONGE, M. de 602
 KARADZIC 345
 KATZENELSON, Jitschak 343
 KEIZER, Piet 587
 KENNEDY, John F. 25
 KENNEDY, Robert F. 241
 KILSDONK, Jan van 305, 306, 604
 KING, Martin Luther 142, 241, 479
 KLIJN, A.F.J. 602
 KOK, Auke 511, 602
 KOMRIJ, Gerrit 375, 602
 KOOPMANS, J. 522, 602
 KOSTER, Albert 13, 16, 90, 602
 KOUSBROEK, R. 602
 KROL, Erwin 188
 KROON, Kleijs 528, 535, 586, 589, 602
 KUITERT, Harry 449
 KÜMMEL, J. 601
 KUSHNER, Harold 65, 602
 LAGENDIJK, Leo 588
 LAM, Hanna 293
 LAWSON, Nigella 446
 LAZONDER, A.W. 591
 LECOMPTE, C. 602
 LEEUW, G. van der 602
 LEEUWEN, C. van 602
 LEIBOWITZ, Nechama 586, 602
 LEKKERKERKER, A.F.N. 436, 602
 LENIN 88
 LIGTEN, A.P.J. van 602
 LIGTEN, Channa van 511
 LIGTEN, Gideon van 598, 602
 LIGTEN, Ayla van 77, 78
 LINDEN, Nico ter 95, 97, 449
 LINDER, Ch. 600
 LINDIJER, C. H. 412, 602
 LINDIJER, Koert 345, 602
 LIST, Gerrie van der 282, 602
 LOE, Erland 485, 602
 LUCEBERT 286, 573
 LUTHER, Martin 98, 310, 344, 430, 435, 481
 LUXEMBURG, Rosa 460
 MAGRITTE, René 104
 MAK, Geert 374
 MANDELA, Nelson 142, 460
 MANN, Thomas 285
 MATTER, H.M. 602
 MEEUWIS, Guus 251
 MENDELSSOHN, Moses 16
 MENDELSSOHN-BARTHOLDY, Felix 249
 MENDEZ, Tomas 524
 MICHELSEN, Dido 511, 602
 MILNE, A.A. 60, 602
 MISKOTTE, K.H. 17, 26, 161, 233, 244, 272vv,
 311, 386, 513, 545, 586, 587, 602
 MITCHELL, G. 602
 MOUNT, W.S. 96
 MUGABE 84, 344, 426
 MULISCH, Harry 374
 MÜLLER, J.G.A. 182
 MULTATULI 374
 MURRE, J. 602
 NAASTEPAD, Th.J.M. 53, 80, 162, 179, 212,
 323, 332, 340, 345, 467, 469, 470, 472, 501,
 502, 508, 512, 542, 544, 548, 553, 560, 564,
 574, 586, 588, 602, 603
 NESCIO 51, 56, 341, 342, 345, 603
 NIETZSCHE, F. 587
 NIEUWKERK, Matthijs van 401
 NIEUWENHUIS, J. 418, 603
 NIEUWPOORT, A. van 603
 NIRO, Robert de 249
 NIXON, Richard 261
 NORGAY, Tenzing 353

- OBAMA, Barack 241, 357
 OOSTERHOFF, Sipke 10
 OOSTERHUIS, Huub 9, 15, 46, 55, 64, 137,
 201, 227, 254, 255, 305, 390, 478, 586, 593,
 594, 603
 OOSTERHUIS, Trijntje 255
 OOSTSANEN, Jacob Corneliszoon van 96, 97
 ORANJE, Willem van 479
 ORIGENES 435, 530, 531
 OUSSOREN, Pieter 9, 31, 543
 OZ, Amos 100, 135, 358
 PAUL, M.J. 603
 PAULUSMA, Piet 188
 PAUW, Jeroen 94, 459
 PELI, Pinchas 302, 603
 POLAK, Clairry 542
 POMP, Roel 603
 POTMA, Thomas Alexander 253
 PRESLEY, Elvis 250
 REICKE, B. 408, 603
 REILING, J. 603
 REMBRANDT 96, 97, 98, 392, 393, 601, 604
 RENKEMA, J. 603
 REVE, G. 603
 RIENECKER, F. 603
 RILKE, R.M. 505, 603
 ROLAND HOLST, Henriette 390
 ROSENZWEIG, Franz 12, 13, 16, 66, 153, 195,
 244, 254, 285, 462, 550, 586, 596, 603
 ROSENZWEIG, Rafael 596
 ROST, L. 408, 603
 ROUBOS, K. 603
 ROZENDAAL, Simon 150, 603
 RUITER, Henk 430, 600
 RUTTEN, Edwin 274, 471
 RIJNSDORP, C. 603
 SACKS, Oliver 249, 250, 603
 SANDERS, Stephan 511, 512
 SCHECHTER, Solomon 603
 SCHEGGET, G.H. ter 478, 554, 555, 586, 589,
 603, 604
 SCHELLING, Piet 168, 362, 369, 604
 SCHILLEBEECKX, Edward 401
 SCHMIDT, Annie M.G. 142, 143
 SCHREINER, S. 604
 SCHUMAN, Niek 411, 604
 SCHURER, Fedde 413
 SCHUURMAN, gezusters 94
 SINATRA, Frank 554
 SLOTERDIJK, Peter 304, 604
 SMELIK, E.L. 505, 604
 SNIJDERS, L.A. 259, 261, 604
 SÖLLE, Dorothee 75, 586, 604
 SONNEVELD, Wim 502
 SPIELBERG, Steven 183
 SPIJKERBOER, A.M. 604
 STAINER, John 478
 STALIN 88, 271, 273, 426
 STARK, Rodney 604
 STAVLEU, C.C. 604
 STRAATEN, Peter van 436, 600
 STURDY, J. 604
 TAYLOR, C.L. 199, 604
 TEMPLE, W. 211, 604
 THEODORETUS 435
 TREP, Rob 466, 467
 TUCHOLSKY, Kurt 85, 604
 UNEN, Chaim van 271, 604
 VEEN, Menno van der 135
 VEUILLOT, Louis 604
 VICTOR & ROLF 502
 VINCI, Leonardo da 417
 VINKENOOG, Simon 581, 582
 VISCHER, W. 604
 VLIET, Paul van 479
 VOGEL, Willem 521
 WAARD, P. de 604
 WAGENDORP, Bert 160, 161
 WELBEDACHT, Fedde 105
 WERF, J. van der 200, 604
 WESTACOTT, H.D. 604
 WESSELING, Philemon 283
 WEST, Benjamin 96
 WESTACOTT, H.D. 466, 467, 604
 WESTBROEK, Henk 94
 WEVER, T. 604
 WHITLAU, E. 604
 WIERSINGA, Herman 44, 604
 WIESEL, Elie 274, 275, 586, 604
 WILLIAMS, Robin 249
 WILLIAMS, Venus en Serena 534
 WILLIGENBURG, Th. van 604
 WILMINK, Willem 274
 WIT, Jan 31, 258
 WITTEMAN, Paul 459
 WOLKERS, Jan 132
 YUNUS, Mohammed 136
 ZAHRNT, Heinz 450, 604
 ZEE, Wim van der 604
 ZETA-JONES, Catherine 543
 ZEYDE, Maria H. van der 15, 400, 604
 ZUURMOND, Rochus 272, 604
 ZIJLSTRA, Wiebe 460